

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση

Πάνω από μισός αιώνας έχει περάσει από τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου ενός πολέμου από τους πιο αιματηρούς στη νεότερη ελληνική ιστορία, με χιλιάδες νεκρούς και τραυματίες στα πεδία των μαχών. Με μακροπρόθεσμες συνέπειες και για τους δύο αντιπάλους, κάποιες ιδιαίτερα οδυνηρές για τους ηττημένους. Στο μυαλό όμως των περισσότερων σήμερα ο Εμφύλιος συνδέεται με ονόματα τόπων όπως η Μακρόνησος, η Γυάρος, η Ικαρία ή ο Άι Στράτης. Η Μακρόνησος έχει αναδειχθεί σε «τόπο μνήμης», όπου έχουν διοργανωθεί θεατρικές παραστάσεις και συναυλίες με έντονο συμβολικό περιεχόμενο. Παράλληλα προχωρά η συντήρηση των εγκαταλειμμένων κτιρίων των στρατοπέδων με σκοπό την ανάδειξη της Μακρόνησου σε «εθνικό μνημείο εξαιρετικής σημασίας για την αυτογνωσία και τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του λαού μας» και «σύμβολο αντίστασης κατά της βίας με εμβέλεια εθνική και παγκόσμια»¹. Δεκάδες είναι πλέον τα βιβλία που έχουν εκδοθεί τα τελευταία χρόνια με αναμνήσεις πρώην πολιτικών κρατουμένων, και έχουν πολλαπλασιαστεί οι εκδόσεις, τα αφιερώματα εφημερίδων και περιοδικών που αναφέρονται στη φυλακή και την εξορία των χρόνων του Εμφυλίου. Δεν θα ήταν υπερβολή να πει κανείς ότι τα «πέτρινα χρόνια», για να χρησιμοποιήσουμε τον τίτλο μιας από τις κινηματογραφικές ταινίες που ασχολήθηκαν με το θέμα, καθόρισαν όχι μόνο την προσωπική εμπειρία χιλιάδων ανθρώπων αλλά και τη συλλογική μνήμη του Εμφυλίου πολέμου στη μεταπολεμική κοινωνία.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για τους πολιτικούς κρατούμενους και εξόριστους τα τελευταία χρόνια παράλληλα δείχνει ότι η μελέτη τους μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα γόνιμη και να συμβάλει αποφασιστικά στην κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της Ελλάδας στον 20ό αιώνα². Η μελέτη των πολιτικών κρατουμένων μπορεί από τη μια να συντελέσει αποφασιστικά στην ανάλυση των κρατικών πολιτικών έναντι των πολιτικών τους αντιπάλων. Οι πολιτικές αυτές εντάσσονται στα ευρύτερα ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα που καθόρισαν τον «σύντομο» 20ό αιώνα και τις συγκρούσεις που πυροδότησαν. Συγκρούσεις που τις περισσότερες φορές συνδυάστηκαν με πολέμους ή εμφύλιους, οι οποίοι είχαν σοβαρές επιπτώσεις στις

κοινωνικές σχέσεις και την οργάνωση του σύγχρονου κράτους. Από την άλλη, οι πολιτικοί κρατούμενοι δίνουν την ευκαιρία στον ερευνητή να μελετήσει την τραυματική εμπειρία του εγκλεισμού, τους τρόπους δηλαδή με τους οποίους βίωσαν τις διώξεις, τα βασανιστήρια και τις ποικίλες στερήσεις της φυλακής, αλλά και τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες οι πολιτικοί κρατούμενοι αναδύονται ως συλλογικό υποκείμενο.

Το πλαίσιο της παρούσας μελέτης καθορίζεται από κάποια συγκεκριμένα ερωτήματα τα οποία καλό είναι να τεθούν εκ των προτέρων. Το πρώτο ερώτημα αφορά τις κοινωνικές συνέπειες του εμφυλίου πολέμου ως κατάστασης εκτάκτου ανάγκης. Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος ανήκει στους ολοκληρωτικούς πολέμους του 20ού αιώνα και θα πρέπει να τον μελετήσουμε ως καθολικό φαινόμενο το οποίο επηρεάζει κάθε πλευρά της κοινωνικής, πολιτικής, πολιτισμικής ζωής αλλά και την προσωπική εμπειρία και μνήμη. Το δεύτερο ερώτημα αφορά τη θεώρηση της φυλακής ως θεσμού που έχει καταστατικό ρόλο στη δημιουργία των πολιτικών κρατουμένων ως υποκειμένου – πώς το υποκείμενο δημιουργείται «από τα πάνω» θα έλεγε κανείς. Θα πρέπει να εξετάσουμε με ποιους τρόπους και μέσα από ποιες διαδικασίες οι διώξεις, ο εγκλεισμός, οι μέθοδοι τιμωρίας διαμόρφωσαν τους πολιτικούς κρατούμενους. Το τελευταίο ερώτημα αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι κρατούμενοι νοηματοδοτούν την εμπειρία της φυλακής και αντιστέκονται στους καταναγκασμούς που επιβάλλουν οι αρχές – η δημιουργία του υποκειμένου «από τα κάτω» με άλλα λόγια. Σ' αυτή την περίπτωση θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι διαφορές στο φύλο, την ηλικία, την κοινωνική προέλευση, τη μόρφωση, το πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη φυλακή ή την εξορία. Οι διαφορετικές εμπειρίες (όπως και ο μετασχηματισμός τους αργότερα στη μνήμη) συνθέτουν και συνδιαμορφώνουν τους πολιτικούς κρατούμενους ως συλλογικό υποκείμενο, το οποίο θα πρέπει να αναλύσουμε σε όλη του την ετερογένεια. Στις επόμενες σελίδες θα αναπτύξω περισσότερο τις απαντήσεις σ' αυτά τα τρία ερωτήματα εξετάζοντας παράλληλα και τη σχετική βιβλιογραφία και συζητήσεις.

Εάν, μετά από περισσότερο από μισό αιώνα ειρήνης στη Δυτική Ευρώπη, είμαστε ικανοί να σκεφτόμαστε τον πόλεμο ως έκτακτο γεγονός και εξαίρεση, αυτό δεν ίσχυε κατά το σχετικά πρόσφατο παρελθόν. Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι γενικότερα και, η ιστορία της Ελλάδας κατά το πρώτο μισό του αιώνα ειδικότερα, φαίνεται να μαρτυρούν το αντίθετο. Τόσο ο πόλεμος όσο και η ειρήνη ήταν κανονικότητες, από την πλευρά της κοινωνικής εμπειρίας. Η ελληνική κοινωνία κινητοποιήθηκε στρατιωτικά και γνώρισε τις συνέπειες του πολέμου κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (κατά τη διάρκεια του οποίου ο Διχασμός συνοδεύτηκε από ενδοελληνικής συ-

γερμούσεις), τη μικρασιατική εκστρατεία, τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, μετά τη γερμανική εισβολή βρέθηκε υπό την κατοχή των δυνάμεων του Άξονα, και, τέλος, λίγο μετά την απελευθέρωση, έζησε τον Εμφύλιο. Οι πόλεμοι του 20ού αιώνα ως ολοκληρωτικοί πόλεμοι είχαν δομικές συνέπειες, οι οποίες μετέβαλλαν σε βάθος τις κοινωνικές πρακτικές και, ως εκ τούτου, καθόρισαν την κοινωνική εμπειρία. Όπως επεσήμανε ο Pitirim Sorokin, σε καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης όπως ο πόλεμος, εξαιτίας της ουσιαστικής ρήξης των κοινωνικών σχέσεων και των θεσμών, οι κοινωνικές διαδικασίες γίνονται «αφνίδιες, βίαιες, χασοτικές, σε μεγάλο βαθμό ακούσιες» και επιφέρουν «βαθύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς σε σχέση με τους φυσιολογικούς παράγοντες που λειτουργούν για μια περίοδο πολλών δεκαετιών»³.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προκάλεσε δομικές κοινωνικές αλλαγές τις οποίες ο Jan Gross εύστοχα περιέγραψε ως επανάσταση όσον αφορά τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης⁴. Στην περίπτωση της Κατοχής της Ελλάδας από τον Άξονα, οι δομικές αλλαγές ήταν αφενός η κατάρρευση της κρατικής εξουσίας σε ένα μεγάλο μέρος της χώρας και αφετέρου η ανάπτυξη πρώιμων κρατικών θεσμών (λαϊκή αυτοδιοίκηση, δικαιοσύνη, εκπαίδευση, κ.ο.κ.), ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, και μιας πρωτόγνωρης μαζικής πολιτικής κινητοποίησης υπό την καθοδήγηση του ΕΑΜ. Η ανάπτυξη της εαμικής Αντίστασης συνοδεύτηκε από συγκρούσεις τόσο με τις εθνικιστικές αντιστασιακές οργανώσεις όσο και με τα Τάγματα Ασφαλείας. Επιπλέον, οι συγκρούσεις αυτές διαδραματίστηκαν μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της ένοπλης αντίστασης εναντίον των γερμανικών, ιταλικών και βουλγαρικών κατοχικών δυνάμεων. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής η βία προοδευτικά κλιμακωνόταν για να φτάσει στο αποκορύφωμά της στον τελευταίο χρόνο της Κατοχής με τη μορφή εκτελέσεων, μαζικών σφαγών, αντιποίνων, μπλόκων, συλλήψεων υπόπτων και ομήρων και δημόσιων παραδειγματικών τιμωριών. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο βαθμός και οι μορφές της βίας που η κοινωνία θεωρούσε αποδεκτές διευρύνθηκαν εξαιτίας της Κατοχής. Το βέβαιο είναι ότι η κληρονομιά της Κατοχής δεν ήταν μόνο η πολιτική πόλωση και η οικονομική εξαθλίωση. Η Κατοχή κληροδότησε την κουλτούρα της βίας στην πολιτική σύγκρουση καθώς και εκείνους τους φορείς (εθνικιστικές αντιστασιακές οργανώσεις και Τάγματα Ασφαλείας), οι οποίοι μετά την απελευθέρωση ενσωματώθηκαν στο υπό ανασυγκρότηση κράτος⁵.

Για να κατανοήσει κανείς καλύτερα το πεδίο της καταστολής και των διώξεων των χρόνων 1945-1950, πρέπει να λάβει υπόψη του τις συνέπειες που είχε ο πόλεμος για τον κρατικό μηχανισμό. Μετά την εισβολή των δυνάμεων του Άξονα στην Ελλάδα, ο κρατικός μηχανισμός σταδιακά κατέρρευσε και η νομιμοποίηση που απολάμβανε η δωσίλογη κυβέρνηση πήγαζε από τη συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις. Το κύρος του επίσημου κράτους και της δωσίλογης κυβέρνησης κλονίστηκε ακόμη περισσότερο εξαι-

τίας της ανικανότητάς τους κατά τη διάρκεια της πείνας του 1941-1942 και της ευθυγράμμισής τους με τους κατακτητές κατά της Αντίστασης. Για ένα αρκετά μεγάλο διάστημα της Κατοχής η εξουσία της δωσίλογης κυβέρνησης είχε περιοριστεί στα αστικά κέντρα, ενώ η ύπαιθρος βρέθηκε υπό τον έλεγχο των αντιστασιακών οργανώσεων. Μετά την απελευθέρωση, το κύριο μέλημα των κυρίαρχων στρωμάτων και των πολιτικών ελίτ ήταν η ανασυγκρότηση ενός κρατικού μηχανισμού νομιμόφρονα στην καθεστηκία τάξη και ικανού να αντιμετωπίσει την πρόκληση που συνιστούσε το ΕΑΜ. Η έκταση και η ένταση της καταστολής και των διώξεων συνδέονται με την αποκατάσταση και επιβολή μιας κρατικής εξουσίας, η οποία διακυβευόταν.

Στην Ελλάδα η ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού συνδέεται με τη δίωξη και τιμωρία των πολιτικών αντιπάλων κατά δύο, συγκεκριμένα, τρόπους. Πρώτον, ο κρατικός μηχανισμός στελεχώθηκε από άτομα τα οποία επιλέγονταν με βάση τα αντικομμουνιστικά φρονήματά τους. Μέλη του ΕΑΜ αποκλείστηκαν ή απολύθηκαν και οι αντίπαλοί τους τοποθετήθηκαν στον κρατικό μηχανισμό· αυτοί αναπαρήγαγαν την πόλωση και τις συγκρούσεις των κατοχικών χρόνων. Δεύτερον, στις διαδοχικές φάσεις της διαδικασίας ανασυγκρότησης του κρατικού μηχανισμού, ενεπλάκησαν στη δίωξη και τιμωρία των πολιτικών αντιπάλων διαφορετικοί φορείς με διαφορετικούς σκοπούς και νοοτροπίες. Οι φορείς δίωξης και τιμωρίας των πολιτικών αντιπάλων ήταν πολλοί: η Εθνοφυλακή, η αστυνομία, η χωροφυλακή, ο στρατός και οι ένοπλες ακροδεξιές ομάδες. Καθένας από τους παράγοντες αυτούς μετέφερε στο πεδίο της τιμωρίας τη δική του ιδιαίτερη νοοτροπία και πρακτική. Μ' αυτό τον τρόπο μπορεί να εξηγήσει κανείς για παράδειγμα τις διαφορές σε επίπεδο πειθαρχικών πρακτικών μεταξύ των στρατοπέδων της Μακρονήσου αφενός που διοικούσε ο στρατός και των φυλακών αφετέρου. Στην πραγματικότητα, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι το πεδίο της τιμωρίας δεν είναι ενιαίο ή μοναδικό, αλλά πρόκειται για ένα σύνθετο δίκτυο όπου συναντώνται διαφορετικοί φορείς, δυνατότητες και λόγοι⁶. Όλοι αυτοί οι φορείς, περιβεβλημένοι ή μη με κρατική εξουσία, ενεπλάκησαν ενεργά στην αποκατάσταση μιας κρατικής εξουσίας, βασικό χαρακτηριστικό της οποίας μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας υπήρξε η καταστολή του εαμικού κινήματος.

Στην κουλτούρα της βίας που γεννήθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής και τις πρακτικές των φορέων που ενεπλάκησαν στην ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού θα πρέπει να προσθέσουμε και έναν τρίτο παράγοντα για να κατανοήσουμε την ένταση και έκταση των διώξεων της περιόδου. Το ίδιο το γεγονός του Εμφυλίου πολέμου. Για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης δύο διαστάσεις του θα πρέπει να επισημανθούν: η πρώτη είναι ο μετασχηματισμός του κράτους και η δεύτερη είναι η ανεπανόρθωτη κοινωνική ρήξη που προκαλεί.

Τα «εγκλήματα κατά του κράτους» αποτελούν καθεαυτά ένα κεφάλαιο στην ιστορία της τιμωρίας. Υπήρξαν αφορμές για την επίδειξη της απόλυτης εξουσίας και για την παρουσίαση του πολιτικού εγκληματία ως του απόλυτου «άλλου» της κοινότητας⁷. Ιδιαίτερα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα στην Ευρώπη, μια εποχή πολέμων, επαναστάσεων και εθνικισμού, οι πολιτικοί αντίπαλοι διώχθηκαν, φυλακίστηκαν και εκτελέστηκαν μαζικά, μετατρέποντας τους πολιτικούς κρατούμενους σε εμβληματικό φαινόμενο. Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα οι πολιτικοί κρατούμενοι έφτασαν σε πρωτοφανείς αριθμούς όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στη φασιστική Ιταλία, τη ναζιστική Γερμανία, την Ισπανία του Φράνκο, την Ουγγαρία και τη Φινλανδία του Μεσοπολέμου, καθώς επίσης και στη Σοβιετική Ένωση και στις μεταπολεμικές «λαϊκές δημοκρατίες». Από αυτή την άποψη, η τιμωρία των «εχθρών του έθνους» ή των «αντεπαναστατών» σήμαναν ευρύτερες και σημαντικές αλλαγές για τα σύγχρονα ευρωπαϊκά κράτη. Ο σκοπός της κατάληψης ή της διατήρησης της πολιτικής εξουσίας την επαύριον ενός εμφυλίου πολέμου συνδυάζεται με το μετασχηματισμό του κράτους, την αναδιαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων. Στην Ελλάδα η τρομοκρατία και ο εγκλεισμός δεκάδων χιλιάδων «υπόπτων» αριστερών σε στρατόπεδα, φυλακές και κρατητήρια, προχώρησαν παράλληλα και ήταν στενά συνδεδεμένα με τη θέσπιση εκτάκτων νόμων που κατέστησαν δυνατή την αμείλικτη καταστολή, την αριθμητική αύξηση και τον ενισχυμένο ρόλο του στρατού και της αστυνομίας και, τέλος, τη δυναμική παρέμβαση της Μεγάλης Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών στο πλευρό της ελληνικής κυβέρνησης. Η ανασυγκρότηση του κράτους κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου στόχευε στην ανατροπή των κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών αλλαγών που είχε πυροδοτήσει η εαμική Αντίσταση. Συστατικό στοιχείο της πολιτικής που προσδιόρισε τη διαδικασία της ανασυγκρότησης του κράτους υπήρξε ο πολιτικός αποκλεισμός: οι πολιτικοί αντίπαλοι του καθεστώτος στερήθηκαν σταδιακά όλα τα δικαιώματά τους και μετατράπηκαν σε αντικείμενο συστηματικών διώξεων. Ως εκ τούτου, οι πολιτικές διώξεις και οι μέθοδοι τιμωρίας υπήρξαν αναπόσπαστο κομμάτι της αναδιάταξης κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, της οικοδόμησης αντικομμουνιστικού κράτους στην Ελλάδα⁸.

Από την άλλη πλευρά οι εμφύλιοι πόλεμοι προκαλούν βαθιές διαιρέσεις στις κοινωνίες. Διασπούν τον κοινωνικό ιστό σε κάθε επίπεδο, τόσο στη μακροκλίμακα όσο και σε μοριακό επίπεδο, από τις σχέσεις μεταξύ των πολιτών και του κράτους μέχρι τους οικογενειακούς δεσμούς. Οι εμφύλιοι πόλεμοι προκαλούν ρήξεις στον κοινωνικό σχηματισμό, με την έννοια ότι οι κοινωνικοί δεσμοί και οι πολιτισμικοί κανόνες που συγκρατούν ενωμένη μια κοινωνία πλέζονται, αμφισβητούνται, ανατρέπονται ή αντικαθίστανται από άλλους. Οι κανόνες, οι θεσμοί και οι αξίες που κυ-

ριαρχούσαν στην προπολεμική Ελλάδα αμφισβητήθηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η Αντίσταση έθεσε καινούργια πρότυπα και προτεραιότητες, παραδοσιακές ιεραρχίες κλονίστηκαν, πολιτισμικές παραδόσεις μεταλλάχθηκαν⁹. Μετά την απελευθέρωση και κατά τη διάρκεια των χρόνων του Εμφυλίου πολέμου, οι κανόνες που είχε θεσπίσει η Αντίσταση αποδυναμώθηκαν και υπέστησαν την επίθεση του κράτους· ενώ οι νέοι κανόνες δεν είχαν ακόμη καθιερωθεί. Σε μεγάλο βαθμό, η Ελλάδα βρέθηκε σε μια οριακή κατάσταση στη δεκαετία του 1940. Την ίδια κατάσταση τη συναντάμε και στην έκρηξη της βίας του Εμφυλίου, όπου μια σειρά από πρακτικές εμφανίστηκαν για πρώτη φορά ή παλαιότερες απέκτησαν καινούργιο νόημα (αποκεφαλισμοί ανταρτών, δημόσιοι βιασμοί γυναικών, αλλά και από την άλλη πλευρά συλλήψεις ομήρων και «επαναστατική τρομοκρατία»). Εάν εστιάσουμε στο πεδίο των ποινών και των τιμωρητικών πρακτικών κατά των πολιτικών κρατουμένων τότε θα διαπιστώσουμε μια εντυπωσιακή ποικιλομορφία. Μερικές κυριαρχούσαν ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου (εκτόπιση), ενώ κάποιες άλλες που κατά περίπτωση είχαν χρησιμοποιηθεί προπολεμικά έλαβαν μαζικές διαστάσεις στα χρόνια του Εμφυλίου (φυλάκιση). Νέες μορφές εγκλεισμού εμφανίστηκαν (μαζικά στρατόπεδα, όπως στη Μακρόνησο και τη Γυάρο) και νέες ποινές εφαρμόστηκαν σε πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα κλίμακα (εκτελέσεις). Στα βασανιστήρια, που εφαρμόστηκαν συστηματικά και μαζικά, προστέθηκαν η εξαντλητική εργασία και η «αναμορφωτική» προπαγάνδα. Η συνέχιση μερικών μεθόδων τιμωρίας, η εισαγωγή νέων και η ταυτόχρονη επανεμφάνιση παλαιών μεθόδων, συνιστούν κατά κάποιο τρόπο μια γενεαλογία της τιμωρίας, την ανακεφαλαίωση της ιστορίας της τιμωρίας σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Οι τιμωρητικές πρακτικές κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου δεν βρέθηκαν πέρα από κανόνες (το σενάριο περί «μη κανόνων» συναντά πάντα κάποιους περιορισμούς), εντούτοις αμφισβήτησαν και έθεσαν σε δοκιμασία παλαιούς κανόνες και διερεύνησαν τα όρια νέων¹⁰. Απ' αυτή την άποψη, οι καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης μας υπενθυμίζουν ότι οι κοινωνικές διαδικασίες δεν είναι κατ' ανάγκη εξελικτικές, γραμμικές, σωρευτικές· μπορεί να αντιστραφούν, να ανατραπούν, να εκτραπούν – μπορεί να είναι απρόβλεπτες, όπως και η ανθρώπινη δράση εξάλλου.

Η μελέτη των πολιτικών κρατουμένων και της εμπειρίας της φυλακής προϋποθέτει τη θεώρηση της φυλακής ως θεσμού και μεθόδου τιμωρίας. Αυτό ίσως να μην είναι αυτονόητο καθώς για τους περισσότερους, ερευνητές και μη, η φυλακή συνδέεται με τη μελέτη των ποινικών κρατουμένων. Οι πολιτικοί κρατούμενοι εξαιρέθηκαν από τις μελέτες που ασχολήθηκαν με την ιστορία της φυλακής και θα δούμε παρακάτω γιατί.

Η ιστοριογραφική παραγωγή σχετικά με τη φυλακή είναι ογκώδης και

έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1970 και μετά, όταν ένα κύμα νέων μελετών αμφισβήτησε τις ιδέες που επικρατούσαν μέχρι τότε στη μελέτη της φυλακής. Η κυρίαρχη τότε προσέγγιση παρουσίαζε τη γέννηση της φυλακής ως αποτέλεσμα πρωτοβουλιών εκ μέρους φωτισμένων φιλόanthρων και μεταρρυθμιστών οι οποίοι αγωνίστηκαν εναντίον της βαρβαρότητας του παλαιού καθεστώτος για τον εξανθρωπισμό της τιμωρίας, ή υποστήριζε ότι η ιστορία των φυλακών συμπυκνωνόταν στις διαδοχικές αποτυχίες καλοπροαίρετων μεταρρυθμίσεων¹¹. Στη νέα ιστοριογραφία της φυλακής οι κρατούμενοι προσεγγίστηκαν ως το αντικείμενο των αναμορφωτικών λόγων και πρακτικών και ταυτόχρονα αποτέλεσαν αφορμή για τη μελέτη της δημιουργίας των διαφόρων κατηγοριών της «παραβατικότητας». Λίγες μελέτες ασχολήθηκαν με τη ζωή των φυλακισμένων και την εμπειρία της φυλακής. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι πριν από τον 20ό αιώνα, ο κρατούμενος ήταν ένα «αόρατο» υποκείμενο· η φωνή του δεν καταγραφόταν στα διαθέσιμα αρχεία της φυλακής ούτε άφηνε τις περισσότερες φορές κάποιες μαρτυρίες πίσω του¹². Ο άλλος λόγος ήταν ότι η νέα ιστοριογραφία επέλεξε να επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στη φυλακή ως θεσμό παρά τους ίδιους τους κρατούμενους. Οι μελέτες αυτές ανέλυσαν τη φυλακή ως θεσμό ο οποίος γίνεται η κυρίαρχη μορφή τιμωρίας εν μέσω των σαρωτικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών που προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση και ο σχηματισμός του έθνους-κράτους¹³.

Μολονότι οι έρευνες αυτές άλλαξαν ριζικά τις απόψεις μας για τις φυλακές, είχαν κάποιες αδυναμίες και περιορισμούς. Ο πρώτος περιορισμός ήταν ότι, σε μεγάλο βαθμό, η ιστοριογραφία της φυλακής επικεντρώθηκε στη γέννηση της φυλακής –δηλαδή το πώς και το γιατί ο εγκλεισμός στο σωφρονιστήριο έγινε η κυρίαρχη μορφή τιμωρίας– και στην εξέλιξή της κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Η μελέτη της φυλακής στην ιστορία του 20ού αιώνα έμεινε έξω από το πλαίσιο της ιστορικής μελέτης – με εξαίρεση τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα οποία αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση. Ο δεύτερος περιορισμός ήταν ότι η ιστοριογραφία της φυλακής, μολονότι ορθά συνέδεσε τις νέες μορφές ρύθμισης και ελέγχου της κοινωνικής «αταξίας» με τις νέες μορφές εγκληματικότητας και τις νέες αντιλήψεις για την έννοια του εγκλήματος, δεν επέμεινε στην ανάδειξη των πολιτικών εκφάνσεων και των συνεπειών τους. Όλες αυτές οι αλλαγές εμφανίστηκαν παράλληλα με νέες μορφές κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης και διαμαρτυρίας των κατώτερων τάξεων, οι οποίες πολύ συχνά τέθηκαν εκτός νόμου ή έγιναν αντικείμενο διώξεων· εντούτοις, οι τελευταίες έμειναν έξω από το πλαίσιο της μελέτης της φυλακής, ως αντικείμενα είτε της πολιτικής ιστορίας είτε της ιστορίας του εργατικού κινήματος¹⁴. Τα προβλήματα αυτά πολλαπλασιάζονται όταν κάποιος επιδιώξει να μελετήσει τους πολιτικούς κρατούμενους. Οι πολιτικές διώξεις και φυλακίσεις αντιμετωπίστηκαν ως παράγωγα αυταρχικών καθε-

στώτων και, ως εκ τούτου, θεωρήθηκε ότι δεν θα μπορούσαν να ανανεώσουν τον τρόπο μελέτης της φυλακής. Παρά την κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των πολιτικών κρατουμένων στην Ευρώπη του 20ού αιώνα, δεν υπήρξε ερευνητικό ενδιαφέρον για τις νέες κατηγορίες και μεθόδους τιμωρίας που εισήγαγε το κράτος στην καταστολή των πολιτικών αντιπάλων. Επιπλέον, στην περίπτωση των πολιτικών κρατουμένων, οι ερευνητές δεν μπορούν να ισχυριστούν ότι το υποκείμενο ήταν «αόρατο». Οι μαρτυρίες και οι αυτοβιογραφίες πολιτικών κρατουμένων αριθμούν χιλιάδες τόμους και προσφέρουν ανεκτίμητες πληροφορίες για την εμπειρία του εγκλεισμού, την καθημερινή ζωή στη φυλακή ή την ανάμνηση της φυλακής. Εντούτοις, στην περίπτωση αυτή, το άφθονο υλικό δεν κέντρισε το επιστημονικό ενδιαφέρον (με την εξαίρεση πάλι των μαρτυριών από τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης). Παρά το γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός πολιτικών αντιπάλων είχε διωχθεί σχεδόν σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, σήμερα ελάχιστα γνωρίζουμε για τους πολιτικούς κρατούμενους¹⁵.

Ας ξαναγυρίσουμε, όμως, στη μελέτη της φυλακής και στην κεντρική θέση που κατέχει το έργο του Μισέλ Φουκώ. Το βιβλίο του *Επιτήρηση και τιμωρία* έχει ασκήσει τη σημαντικότερη επιρροή στη μελέτη της φυλακής, παρά τη δομικά κριτική που του ασκήθηκε. Η ανασκόπηση της μεγάλης συζήτησης που ξέσπασε με αφορμή αυτό το βιβλίο και τα ζητήματα που αναπτύχθηκαν σ' αυτό (όπως σώμα, πειθαρχία, εξουσία και γνώση) είναι κάτι που βρίσκεται πέρα από το πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Συνεπώς, θα προσπαθήσω να εκθέσω τα σημαντικότερα επιχειρήματά του. Ο Φουκώ δεν ενδιαφέρθηκε τόσο για την ιστορία της φυλακής, όσο για τους λόγους για τους οποίους κάποιες μέθοδοι τιμωρίας έγιναν βασικές και συνέκλιναν στη δημιουργία της φυλακής ως αναπόσπαστου μέρους του ποινικού συστήματος¹⁶. Ανέλυσε τη φυλακή ως εμβληματικό μηχανισμό για την παραγωγή ατόμων στη νεότερη εποχή, ως μεταφορά και πεδίο της πειθαρχικής κοινωνίας. Ο μεγάλος μετασχηματισμός στην τιμωρία ήταν το ότι η δημόσια εκτέλεση της ποινής πάνω στο σώμα του εγκληματία αντικαταστάθηκε από την ιδρυματική πειθάρχηση των ατόμων, την παραγωγή «πειθήνιων σωμάτων». Η αλλαγή αυτή σηματοδοτείται από τις νέες τεχνολογίες της εξουσίας του τιμωρείν, τη μετατόπιση ενδιαφέροντος από το σώμα του εγκληματία στο πνεύμα και την ψυχουσύνθεσή του¹⁷. Για να επιτευχθεί αυτό ο θεσμός της φυλακής σχεδιάστηκε με βάση την αρχή της επιτήρησης των κρατουμένων. Στο σημείο αυτό εδράζεται το βασικό επιχείρημα του Φουκώ, δηλαδή το δίπτυχο εξουσίας/γνώσης: η ικανότητα άσκησης εξουσίας πάνω σε μια συγκεκριμένη ομάδα ατόμων εξαρτάται από τη γνώση που διαθέτει κάποιος για κάθε ένα από τα άτομα της ομάδας αυτής και αντιστρόφως, δηλαδή η απόκτηση γνώσης προϋποθέτει την άσκηση ελέγχου, εξουσίας. «Πρέπει να δεχτούμε», γράφει, «πως εξουσία και γνώση άμεσα αλληλοεξαρτώνται: πως δεν υπάρ-

χει σχέση εξουσίας χωρίς συσχετισμένη σύσταση ενός πεδίου γνώσης, ούτε και γνώση που να μην προϋποθέτει και να μην αποτελεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας»¹⁸. Η ανάλυση του Φουκώ για την εξουσία και τη φυλακή υπήρξε πρωτοποριακή επειδή δεν επικεντρώθηκε μόνο στις αρνητικές διαστάσεις τους (όπως ο αποκλεισμός των εγκληματιών από την κοινωνία), αλλά και στην καταστατική λειτουργία τους ως προς το υποκείμενο. Το υποκείμενο παράγεται από την εξουσία. Σύμφωνα με τα λόγια του, «η πειθαρχία “κατασκευάζει” άτομα: είναι η ειδική τεχνική μιας εξουσίας που πορίζεται τα άτομα και ως αντικείμενα και ως όργανα για την άσκησή της»¹⁹. Το υποκείμενο εγγράφεται στις σχέσεις εξουσίας ως αντικείμενο και/ή όχημα της εξουσίας και οι σχέσεις αυτές είναι καταστατικές για το υποκείμενο. Στην ανάλυσή του, το υποκείμενο δεν δύναται να είναι αυτόνομο εφόσον η εξουσία ελέγχει το υποκείμενο κατά τη διαδικασία της δημιουργίας του και, κατά συνέπεια, έχει εσωτερικεύσει τους κανόνες της εξουσίας.

Η ανάλυση του Φουκώ για το υποκείμενο μπορεί να χρησιμεύσει ως σημείο εκκίνησης για την εξέταση του ζητήματος των πολιτικών κρατουμένων. Ο Φουκώ, βέβαια, στο *Επιτήρηση και τιμωρία* δεν μελέτησε τους πολιτικούς κρατούμενους, και άρα θα πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του τις διαφορές μεταξύ πολιτικών και ποινικών κρατουμένων σε επίπεδο ιδεών, πρακτικών και θέσης που κατέχουν στη συλλογική συνείδηση προτού μπουν στη φυλακή, αλλά το ζήτημα που μας ενδιαφέρει είναι πώς δημιουργείται το υποκείμενο μέσα στη φυλακή, σε συνθήκες εγκλεισμού και τιμωρίας. Ως υποκείμενα, οι πολιτικοί κρατούμενοι δημιουργούνται από τους λόγους και τις πρακτικές των φορέων εκείνων που εμπλέκονται στη δίωξη και φυλάκιση. Αφενός, η νομοθεσία και τα δικαστήρια, ο τύπος, ο επίσημος λόγος, οι αναφορές των διευθυντών των φυλακών, οι εκθέσεις ξένων αξιωματούχων κατασκευάζουν την έννοια του πολιτικού εγκλήματος, δηλαδή, μια συγκεκριμένη μορφή παράβασης ή παρανομίας. Δεν υπάρχει υποκείμενο έξω από το νόμο και με τον ίδιο τρόπο ο νόμος «παράγει» την παρανομία με την έννοια ότι κάποιες ιδέες, ενέργειες ή συμπεριφορές εγγράφονται στον νομικό λόγο και περιγράφονται ως αξιόποινες για να μετατραπούν στη συνέχεια σε πεδία παρέμβασης, ελέγχου και τιμωρίας. Στην ελληνική περίπτωση, η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη νομιμότητα και στην παρανομία χαράχτηκε κατά μήκος της αντιπαλότητας της «εθνικοφροσύνης» με τον κομμουνισμό. Ιδέες, προθέσεις, ακόμα και οικογενειακές σχέσεις κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, χαρακτηρίστηκαν ως «αντεθνικές», αποτέλεσαν νέες μορφές εγκληματικότητας και νέα πεδία της κατασταλτικής πολιτικής του κράτους.

Επιπλέον πρακτικές όπως μαζικές συλλήψεις, φυλακίσεις, εξαντλητική εργασία, βασανιστήρια, διαφώτιση και ποικίλες στέρησεις και περιορισμοί, ο θεσμός της φυλακής με λίγα λόγια, διαμόρφωσε το υποκείμενο των πολι-

τικών κρατουμένων και χαρακτήρισε τις εμπειρίες τους. Χιλιάδες άνδρες και γυναίκες αποτέλεσαν αντικείμενα παλαιών και νέων τεχνικών πειθάρχησης· απόδειξη της επιτυχίας της πειθάρχησης ήταν η μεταστροφή των κρατουμένων, δηλαδή, η αποκήρυξη των πολιτικών τους φρονημάτων με την υπογραφή δηλώσεων μετανοίας. Ο εγκλεισμός των πολιτικών κρατουμένων δεν είχε μόνο την τιμωρητική διάσταση, αλλά στόχευε και στην παραγωγή ενός νέου υποκειμένου, του «ανανήψαντος», «νομιμόφρονος» πολίτη. Πολλοί από αυτούς τους πολιτικούς κρατούμενους στη συνέχεια μετατράπηκαν σε όργανα της κυβέρνησης και της διεύθυνσης των φυλακών. Ενσωματώθηκαν στους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς των φυλακών ή της κυβέρνησης ή, ακόμη χειρότερα, έγιναν φύλακες και βασανιστές των συγκρατουμένων τους. Παρά τα αναμφίβολα πλεονεκτήματα και τη βοήθεια που παρέχει η θεώρηση του Φουκώ για την ανάλυση του υποκειμένου, εντούτοις απέχει πολύ από το να είναι ικανοποιητική, επειδή σε μία τέτοια θεώρηση το υποκείμενο παρουσιάζεται ως απόν στη δημιουργία του, παθητικό και ενιαίο.

Στην παρούσα μελέτη διατυπώνω την άποψη ότι τα υποκείμενα δημιουργούνται από αντίπαλες σχέσεις και διαδικασίες και δεν είναι απλώς παράγωγα των μηχανισμών εξουσίας. Το υποκείμενο δεν σχηματίζεται μόνο από καθεστωτικούς μηχανισμούς αλλά και από αντίπαλους λόγους και πρακτικές, μέσα και έξω από τη φυλακή. Το Κομμουνιστικό Κόμμα και οι αντιστασιακές οργανώσεις έξω από τις φυλακές εναντιώθηκαν και αμφισβήτησαν τον επίσημο λόγο και παρείχαν μια ριζικά διαφορετική θεώρηση της πολιτικής των διώξεων και της εμπειρίας της φυλάκισης. Η συλλογικότητα των πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές, μέσα από μία σειρά δραστηριοτήτων στο πλαίσιο της οργάνωσης της καθημερινής τους ζωής, συνέστησε τους πολιτικούς κρατούμενους ως υποκείμενο αντίπαλο προς τη διεύθυνση των φυλακών. Η ηγεσία των πολιτικών κρατουμένων παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του συλλογικού υποκειμένου μέσα από την καλλιέργεια μιας κοινής ταυτότητας αλλά και την επιβολή κατηγοριοποιήσεων και αποκλεισμών, πειθαρχίας και ιεραρχίας μεταξύ των πολιτικών κρατουμένων. Επιπλέον, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι είναι οι ίδιοι οι φυλακισμένοι οι οποίοι ονομάζουν τους εαυτούς τους πολιτικούς κρατούμενους διεκδικώντας την ιδιότητα του πολιτικού κρατούμενου σε αντίστιξη με τους ποινικούς κρατούμενους και σε αντιπαράθεση με την κυβέρνηση, η οποία ποτέ στα χρόνια του Εμφυλίου δεν αποδέχθηκε την ύπαρξη πολιτικών κρατουμένων στις ελληνικές φυλακές. Ως υποκείμενο, ο πολιτικός κρατούμενος είναι το σημείο σύγκλισης και αντιπαράθεσης μεταξύ όλων αυτών των διαφορετικών και ποικίλων λόγων, πρακτικών και θέσεων.

Καθοριστικής σημασίας σε μία τέτοια θεώρηση είναι η έννοια της υποκειμενικότητας. Αναφορικά με την υποκειμενικότητα θα μπορούσαμε να

Ξεκινήσουμε και πάλι από τον Φουκώ και τον τρόπο με τον οποίο αναθεώρησε τις απόψεις του για το υποκείμενο όπως αυτές είχαν διατυπωθεί στο *Επιτήρηση και τιμωρία*. Η ανάλυση του Φουκώ για την εξουσία και το υποκείμενο επικρίθηκε επειδή δεν έθετε κανονιστικά κριτήρια για τη διάκριση ανάμεσα στις διάφορες μορφές εξουσίας, δεν έκανε διαχωρισμό ανάμεσα σε αυτούς που κατέχουν και σε αυτούς που στερούνται την εξουσία, και, ιδιαίτερα από τη φεμινιστική σκοπιά, επειδή είχε αντιπαρέλθει τη δυνατότητα αντίστασης του υποκειμένου²⁰. Πιο συγκεκριμένα παρουσίαζε την πειθαρχική εξουσία μονολιθική και πανίσχυρη και στερούσε τη δυνατότητα αντίστασης από την πλευρά του υποκειμένου, το οποίο δεν μπορούσε να παραχθεί παρά μόνο από την εξουσία. Αυτό είχε ως συνέπεια την αδυναμία του Φουκώ να εξηγήσει γιατί κάποιες κοινωνικές ομάδες αντιστέκονται σε δεδομένες ιστορικές στιγμές και κάποιες άλλες όχι. Προς το τέλος της ζωής του, ειδικότερα όταν εξέδωσε την ημιτελή *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, επαναπροσδιόρισε την έννοια του υποκειμένου. Αναγνώρισε τη διττή έννοια του υποκειμένου: «υποκείμενος σε κάποιον άλλο μέσω ελέγχου ή εξάρτησης και προσδεδεδεμένος στη δική του την ταυτότητα μέσω συνείδησης ή αυτογνωσίας»²¹ – το υποκείμενο, άρα, και ως σχέση με τον εαυτό του. Λίγα χρόνια αργότερα ο Gilles Deleuze θα προσδιορίσει την έννοια της υποκειμενικότητας με ιδιαίτερα εναργή τρόπο: «Ο αγώνας για μια σύγχρονη υποκειμενικότητα περνά μέσα από την αντίσταση στις δύο παρούσες μορφές υποταγής: η μια συνίσταται στην εξατομίκευση του εαυτού μας στη βάση των καταναγκασμών της εξουσίας και η άλλη στην προσέλκυση κάθε ατόμου σε μια γνωστή και αναγνωρισμένη ταυτότητα, σταθερή μια για πάντα. Ως εκ τούτου, ο αγώνας για την υποκειμενικότητα παρουσιάζεται καθεαυτός ως το δικαίωμα στη διαφορά, την ποικιλία και τη μεταμόρφωση»²².

Η προσέγγιση της υποκειμενικότητας από τον Ντελέζ αποκαθιστά τη δυνατότητα αντίστασης του υποκειμένου και θέτει μερικά σημαντικά ζητήματα. Η υποκειμενικότητα δεν αναφέρεται σε κάποια ουσία ή βαθύτερο εαυτό αλλά είναι ένα πρόγραμμα («αγώνας») αντίστασης στην υπαγωγή τόσο στην εξουσία όσο και στους αποκλεισμούς και τους περιορισμούς της ταυτότητας του συλλογικού υποκειμένου. Το υποκείμενο δεν παράγεται απλώς από τους μηχανισμούς εξουσίας αλλά είναι ικανό να δημιουργεί ταυτόχρονα τον εαυτό του ως αντίπαλο της εξουσίας. Παράλληλα η υποκειμενικότητα δηλώνει ότι σε αυτή τη δημιουργία μπορεί να λάβει διαφορετικές θέσεις. Αν εξετάσουμε τους πολιτικούς κρατούμενους μέσα από αυτή την οπτική τότε διαπιστώνουμε ότι είναι ένα και, ταυτόχρονα, πολλαπλό υποκείμενο. Ένα, επειδή μοιράζονται το παρελθόν τους στην Αντίσταση κατά τη διάρκεια της Κατοχής και την εμπειρία των διώξεων και του εγκλεισμού μετά την απελευθέρωση. Πολλαπλό επειδή ο τρόπος με τον οποίο βιώνουν την εμπειρία του εγκλεισμού

δεν είναι ενιαίος. Καταρχάς διαφέρει ανάλογα με τον τύπο του εγκλεισμού και στο σημείο αυτό πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του τις σημαντικές διαφορές ανάμεσα αφενός στην εξορία και αφετέρου στις φυλακές και τα στρατόπεδα της Μακρονήσου και της Γυάρου. Επιπλέον ο τρόπος με τον οποίο νοηματοδοτούν την εμπειρία της φυλακής εξαρτάται από την υποκειμενικότητα του κρατουμένου δηλαδή το φύλο, την ηλικία, τη μόρφωση, την κοινωνική τάξη και το πολιτισμικό υπόβαθρο, όπως επίσης και τη θέση που καταλαμβάνει αναφορικά με το συλλογικό υποκείμενο (θέση στην ιεραρχία των κρατουμένων, αν είναι διαφωνών, αν έχει υπογράψει δήλωση μετανοίας κ.ο.κ.). Αυτές οι θέσεις δεν είναι σταθερές, καθορίζουν τη σχέση με το συλλογικό υποκείμενο, και διαμορφώνουν την εμπειρία και, αργότερα, τη μνήμη της φυλακής. Το υποκείμενο πραγματώνεται σ' αυτή τη δυναμική της διασταύρωσης αυτών των σύνθετων διαδικασιών²³. Αντί για τις διχοτομήσεις και τους αποκλεισμούς μέσα από τις οποίες κατασκευάζεται μια ενιαία ταυτότητα από ένα ομοιογενές υποκείμενο, η προτεινόμενη ανάλυση υπογραμμίζει ότι η υποκειμενικότητα, δηλαδή, το γίνεσθαι και το είναι του υποκειμένου, παράγεται μέσω πολλαπλών αντιθέσεων και συγκρούσεων²⁴.

Η έμφαση στις διαφορές που εμφανίζονται μέσα στο υποκείμενο στοχεύει επίσης στην ανάδειξη της σχέσης ανάμεσα στο άτομο και το συλλογικό υποκείμενο. Η σχέση ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό δεν μπορεί να εκληφθεί ως αναγωγική (το συλλογικό υποκείμενο ή οι γενικότερες συνθήκες παράγουν το ατομικό) ή αντιπαραθετική (το συλλογικό υποκείμενο υποτάσσει το ατομικό). Η άρθρωση αυτή βασίζεται σε εντάσεις. Η συλλογικότητα των πολιτικών κρατουμένων, ως μορφή διυποκειμενικότητας, αναδεικνύει και, ταυτόχρονα, περιορίζει την υποκειμενικότητα των κρατουμένων και η σχέση αυτή βρίσκεται υπό ρητή ή άρρητη διαπραγμάτευση και διεκδίκηση. Ως κατηγορία ανάλυσης, η υποκειμενικότητα προβάλλει τις διαφορετικές και ποικίλες θέσεις του ατόμου ως προς το συλλογικό υποκείμενο, το ανασυνθέτει ως υπεύθυνο και ικανό για δράση μέσα στο πλαίσιο των δεδομένων ιστορικών περιορισμών, και αποκαθιστά τη δυνατότητα να γίνει το υποκείμενο της δικής του ιστορίας²⁵. Από αυτή την άποψη, έργο των ιστορικών, γράφει η Λουίζα Πασσερίνι, είναι «η αναγνώριση σε κάθε περίπτωση του ιδιαίτερου συνδέσμου μεταξύ αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού στις στρατηγικές των υποκειμένων, μόνων ή σε σχέση με άλλους, η ικανότητα αντίδρασης, η δυνατότητα κριτικής»²⁶.

Καίρια σε μια τέτοια προσέγγιση είναι η διαδικασία δημιουργίας του υποκειμένου. Μολονότι, το 1945, τα κύρια χαρακτηριστικά των πολιτικών κρατουμένων ως υποκειμένων είναι ήδη διακριτά –πολλοί αντλούν από την εμπειρία του εγκλεισμού στα προπολεμικά χρόνια και για τη συντριπτική πλειονότητα των κρατουμένων η συμμετοχή τους σε αντιστασιακές οργανώσεις

αναδεικνύεται ως καταστατικό στοιχείο της ταυτότητάς τους— δεν είναι ένα υποκείμενο σε αδράνεια, αλλά ένα υποκείμενο το οποίο υφίσταται διαδοχικά αποδιάρθρωση και ανασύσταση. Η αποδιάρθρωση αναφέρεται στη δοκιμασία της φυλάκισης, των βασανιστηρίων, της απομόνωσης και των ποικίλων στερήσεων που στοχεύουν στην αποδόμηση της προσωπικότητας των κρατουμένων και στη διάσπαση της συλλογικότητάς τους²⁷. Η διαδικασία της ανασύστασης του υποκειμένου αναφέρεται στη συλλογικότητα των κρατουμένων, η οποία μέσω της οργάνωσης των πολύμορφων καθημερινών δραστηριοτήτων, αναλαμβάνει να ανασυνθέσει την υποκειμενικότητα των κρατουμένων στο πλαίσιο της διατήρησης και ενίσχυσης της συνοχής της συλλογικότητας. Επιπροσθέτως, οι αλλαγές των συνθηκών στις φυλακές (χαλαρή πειθαρχία το 1945, ένα όλο και πιο αυστηρό καθεστώς ανάμεσα στο 1946 και το 1949, μείωση του αριθμού των πολιτικών κρατουμένων και πιο χαλαρή πειθαρχία στη δεκαετία του 1950) παρέχουν διαφορετικές ευκαιρίες και φέρνουν στο προσκήνιο διαφορετικές όψεις της συλλογικότητας των κρατουμένων. Άλλα είναι τα αιτήματα των κρατουμένων στην πρώτη περίοδο μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, άλλα στα χρόνια του Εμφυλίου και διαφορετικά μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού. Διαφορετικά είναι τα αριθμητικά μεγέθη και η σύνθεση των κρατουμένων στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, και διαφορετικά στη δεκαετία του 1950 όταν χιλιάδες κρατούμενοι σταδιακά αποφυλακίζονται. Απ' αυτή την άποψη, το υποκείμενο «δημιουργείται» το 1945 και παράλληλα υφίσταται αλλαγές στα επόμενα χρόνια²⁸.

Η μελέτη των αλλαγών προϋποθέτει μια προσέγγιση που να συνδυάζει τη συγχρονική και διαχρονική διάσταση. Η διαχρονική διάσταση είναι εκ των πραγμάτων περιορισμένη εξαιτίας της σύντομης χρονικής περιόδου που το βιβλίο εξετάζει. Εντούτοις, το πραγματικό ζήτημα είναι, κατά τη γνώμη μου, οι διαφορετικές χρονικότητες που περικλείουν οι συγχρονικές και διαχρονικές προσεγγίσεις. Πώς θα μπορούσε να συνδυαστεί ο «σύντομος» χρόνος της εμπειρίας των γεγονότων με τον «μακρό» χρόνο της ανάμνησής τους, με το ανεξίτηλο σημάδι που αφήνει στη μνήμη η εμπειρία του εγκλεισμού; Το ίδιο θα μπορούσε να επισημάνει κανείς και για τη φυλακή ως θεσμό. Πώς μπορεί να συνδυάσει κανείς τον «σύντομο» χρόνο των καθημερινών συμβάντων στο χώρο της φυλακής με τον «μακρό» χρόνο που παράγει η φυλακή ως ολοπαγής θεσμός;

Δεν χρειάζεται να αναφέρουμε ότι στις δύο προσεγγίσεις είναι προφανείς οι κίνδυνοι από τη μία πλευρά μιας στενά γεγονотоλογικής αφήγησης και από την άλλη μιας αφηρημένης και ανιστορικής ανάλυσης. Στο βιβλίο γίνεται προσπάθεια να συνδυαστούν οι δύο αυτοί χρόνοι. Ο πρώτος λόγος είναι ότι τα πολιτικά γεγονότα της εποχής σηματοδίνουν την εμπειρία των πολιτικών κρατουμένων και είναι στενά συνδεδεμένα μαζί της. Ο αντίκτυπος των αλλαγών στη νομοθεσία ή στην πορεία του Εμφυλίου πολέμου,

ήταν άμεσος στη ζωή των πολιτικών κρατούμενων. Το τι συνέβαινε εκτός φυλακής καθόριζε τη ζωή τους, επομένως μια ιστορική ανάλυση θα πρέπει να ανασυνθέτει τη σχέση ανάμεσα στο τι συνέβαινε εντός και εκτός φυλακής. Ένας δεύτερος λόγος είναι ότι η φυλακή ως θεσμός, ανεξαρτήτως ιστορικής συγκυρίας, επιβάλλει τη δική της δομή του χρόνου και παράγει μια ιδιαίτερη αίσθηση του χρόνου. Ο χρόνος στη φυλακή είναι οργανωμένος γύρω από ένα σύνολο καθημερινών, προγραμματισμένων δραστηριοτήτων, ένα σύνολο το οποίο επαναλαμβάνεται διαρκώς. Η επανάληψη και η μονοτονία είναι η πεμπτουσία του χρόνου της φυλακής. Η φυλακή ως δομή παράγει τον ιδρυματικό χρόνο και για τους κρατούμενους την «αίσθηση του νεκρού και ασήκωτου χρόνου», όπως παρατήρησε ο Erving Goffman²⁹. Για το λόγο αυτό, γεγονότα τα οποία διακόπτουν τη μονοτονία του χρόνου και της ζωής στη φυλακή, όπως γιορτές, αλληλογραφία ή επισκεπτήρια, έχουν ιδιαίτερη σημασία για τους κρατούμενους καθώς λειτουργούν ως υποκειμενικές σημειώσεις του χρόνου στη φυλακή. Τρίτον, τραυματικές εμπειρίες ή ακραίες καταστάσεις έχουν σοβαρές και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στους κρατούμενους. Τα βασανιστήρια, για παράδειγμα, λαμβάνουν χώρα στις συγκεκριμένες συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα εκείνη την εποχή, ταυτόχρονα όμως η ανάλυση των συνεπειών ή της σημασίας τους υπερβαίνουν το χρονικό πλαίσιο του Εμφυλίου. Για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν τις εμπειρίες τους θα πρέπει να αναζητήσουμε τον «μακρό» χρόνο της μνήμης ή των πολιτισμικών προτύπων σύμφωνα με τα οποία λειτουργούν, σκέφτονται ή φαντάζονται τον εαυτό τους οι πολιτικοί κρατούμενοι.

Στο βιβλίο προσπάθησα να συνδυάσω τον «σύντομο» με τον «μακρό» χρόνο εστιάζοντας συχνά σε περιπτώσεις και γεγονότα. Η επιλογή αυτή προέκυψε τόσο από τη φύση των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν αλλά και από κάποιες σκέψεις σχετικά με τη μέθοδο που θα έπρεπε να ακολουθηθεί. Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγγραφή του βιβλίου είναι ποικίλες (επίσημες εκθέσεις, αρχεία φυλακών, επιστολές και υπομνήματα κρατούμενων, δημοσιεύματα εφημερίδων, προφορικές και γραπτές μαρτυρίες, για να παραθέσουμε τις πιο σημαντικές) και παρήχθησαν από διαφορετικούς φορείς (Έλληνες, Βρετανούς και Αμερικανούς αξιωματούχους, τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, το Κομμουνιστικό Κόμμα και μεμονωμένους κρατούμενους) σε διαφορετικές χρονικές στιγμές (αφενός στα χρόνια του Εμφυλίου και αφετέρου στις δεκαετίες του 1980 και 1990). Κάθε προσπάθεια ομογενοποίησης τους σε μια συνεχή, γραμμική αφήγηση θα επέβαλε στα γεγονότα μια τελεολογική ιστορική συνέχεια και θα εξουδετέρωνε την αξία που έχουν να αποκαλύπτουν τις διαφορετικές διαστάσεις και όψεις του ίδιου γεγονότος³⁰. Τα γεγονότα επίσης μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως περιπτώσεις για μια βαθύτερη ανάλυση, ως παραδείγματα για μελέτη των σχέσεων ή των διαδικα-

σιών που επέτρεψαν την εμφάνιση των συγκεκριμένων γεγονότων. Μ' αυτό τον τρόπο, τα γεγονότα χάνουν τον στιγμιαίο χαρακτήρα τους όχι όμως και την ιδιαιτερότητά τους καθώς αποκτούν εμβληματική θέση, αποκαλύπτοντας τη διαφορά και την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο τυχαίο και το εμπρόθετο, την ατομική και τη συλλογική εμπειρία, το υποκείμενο και τη δομή³¹. Αναδεικνύουν τις δυνατότητες και τους περιορισμούς που αντιμετώπιζαν οι πολιτικοί κρατούμενοι στη δεδομένη ιστορική στιγμή.

Το τελευταίο κατά κάποιο τρόπο μας υπενθυμίζει την ανάγκη ιστορικοποίησης της υποκειμενικότητας. Στην περίπτωση των Ελλήνων πολιτικών κρατουμένων στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, δεν θα βρούμε εκρήξεις υποκειμενικότητας ανάλογες με αυτές άλλων περιόδων ή υποκειμένων. Οι ταυτότητες ήταν λιγότερο ρευστές, τα άτομα πολύ πιο πειθαρχημένα, οι διαφορές καταστέλλονταν εύκολα. Μπορεί να πει κανείς ότι η τραυματική εμπειρία του εγκλεισμού και η βαθιά πόλωση του Εμφυλίου πολέμου, έκανε την υποκειμενικότητα κάπως δύσκαμπτη. Η υποκειμενικότητα δεν ευδοκίμει σε οποιοδήποτε ιστορικό πλαίσιο και πολλές από τις όψεις της μπορεί να αποσιωπηθούν, να καταπιεστούν, να συγκαλυφθούν ή να αποκηρυχθούν. Πρέπει να περιμένουμε τη μνήμη, δηλαδή την επεξεργασία και την ανασύνθεση παρελθουσών εμπειριών, για να μας δώσει κάποια στοιχεία για το παρελθόν του υποκειμένου διηθημένα από το παρόν.

Η μαρτυρία, τόσο ως είδος όσο και ως μορφή αφήγησης, αποτελεί έναν από τους πιο δραστικούς τρόπους εγγραφής της μνήμης στο παρόν. Η «έκρηξη» της μαρτυρίας τα τελευταία χρόνια, όπως αυτή αποτυπώνεται στα δεκάδες βιβλία που έχουν κυκλοφορήσει με αναμνήσεις από τη φυλακή, το μέτωπο ή την προσφυγιά, μας παρέχει πολύτιμο υλικό για να ξαναδούμε τον Εμφύλιο από τη σκοπιά της κοινωνικής εμπειρίας. Είναι ευτύχημα ότι οι «φωνές» των υποκειμένων έρχονται στην επιφάνεια σε μία περίοδο που η μελέτη του ελληνικού Εμφυλίου αναπροσανατολίζεται και όλο και περισσότεροι ερευνητές στρέφονται στις κοινωνικές διαστάσεις του, τις μειονότητες, τους πολιτικούς πρόσφυγες, τους «ανταρτοπληκτους», τις γυναίκες, τα παιδιά του Εμφυλίου πολέμου. Η συνάντηση θα είναι γόνιμη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Πόρισμα της ημερίδας για την προστασία και την ανάδειξη του ιστορικού τόπου της Μακρονήσου», περιλαμβάνεται στο Κ. Διαφρονίδης, Λ. Γρηγοράκου-Μάρφα, Ρ. Λευκαδίτου-Παπαντωνίου (επιμ.), *Μακρόνησος, ιστορικός πολιτιστικός τόπος*. (Αθήνα 1994), 139-141. Για την κεντρική θέση που κατέχει η φυλακή και ιδιαίτερα τα στρατόπεδα της Μακρονήσου στη συλλογική μνήμη της μεταπολεμικής κοινωνίας και τα ιστοριογραφικά ζητήματα που γείρονται, βλ. τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Φίλιπ-

που Ηλιού, «Η μνήμη της ιστορίας και η αμνησία των εθνών», στο *Μακρόνησος ιστορικός πολιτιστικός τόπος*, 72-82, και του Άγγελου Ελεφάντη, *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας μερικά σημεία της ιστορίας, 1940-1950* (Αθήνα 2002), 99-112.

2. Margaret E. Kenna, *The Social Organization of Exile. Greek Political Detainees in the 1930s* (Άμστερνταμ 2001)· Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960* (Αθήνα 1999)· Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η φωνή και το βλέμμα: Η λογοκρισία στην επιστολογραφία των πολιτικών κρατουμένων», *Αρχαιοτάξιο*, 5, 2003, 136-144· Polymeris Voglis, «Political Prisoners in the Greek Civil War, 1945-1950: Greece in Comparative Perspective», *Journal of Contemporary History* 37 (4), 2002, 523-540· Janet Hart, «Tales from the Walled City: Aesthetics of Political Prison Culture in Post-War Greece», *Comparative Studies in Society and History* 41 (3), 1999, 482-509· Στρατής Μπουρνάζος, «Το “μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρόνησου”, 1947-1950, *Τα Ιστορικά* 15 (28-29), 1998, 203-230· του ίδιου, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο “διηγητός ιός” του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», *Δοκιμές* 6, 1997, 101-134· Panayis Panagiotopoulos, «Réclusion et idéologie. Une sociologie politique de la réclusion à partir de l'expérience des communistes grecs, Mémoire pour le DEA de Sociologie», *École des Hautes Études en Sciences Sociales* (Παρίσι 1994). Σ' αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε και τις δύο επιστημονικές συναντήσεις για τη Μακρόνησο που διοργανώθηκαν στις 28 Απριλίου 1993 και στις 6 και 7 Μαρτίου 1998 και τα πρακτικά τους: Κ. Διαφωνίδης, Λ. Γρηγοράκου-Μάρφα και Ρ. Λευκαδίτου-Παπαντωνίου (επιμ.), *ό.π.*, και *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρόνησου* (Αθήνα 2000) αντίστοιχα.

3. Pitirim Sorokin, *Man and Society in Calamity: The Effects of War, Revolution, Famine, Pestilence upon Human Mind, Behaviour, Social Organization and Cultural Life* (1942, ανατύπωση Ουέστπορτ 1973), 106, 121.

4. Jan Gross, «War as Revolution», στο Norman Naimark και Leonid Gibianski (επιμ.), *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949* (Μπούλντεφ 1997), 17-40.

5. Το ζήτημα των εμφύλιων συγκρούσεων κατά τη διάρκεια της Κατοχής συγκεντρώνει το ενδιαφέρον όλο και περισσότερων ερευνητών. Πέρα από τις αναφορές στο ζήτημα στις καθιερωμένες μελέτες του Μαρκ Μαζάουερ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής* (Αθήνα 1994), και του Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης* (Αθήνα 1988, τ. Α' και 1995, τ. Β')· βλ. επίσης, μεταξύ άλλων, Γιώργος Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες στην κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και διαφορές», στο Φλάισερ και Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944* (Αθήνα 1990), 505-515· Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκοκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου* (Ηράκλειο 2001)· Τάσος Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες και καπετάνιοι. Η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης* (Θεσσαλονίκη 2003)· Β. Γούναρης και Π. Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, αντίσταση και επιβίωση* (Θεσσαλονίκη 2001)· Στάθης Καλύβας, «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον εμφύλιο: Μία πρώτη προσέγγιση», στο Η. Νικολακόπουλος, Α. Ρήγος και Γ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)* (Αθήνα 2002), 188-207.

6. David Garland και Peter Young, «Towards a Social Analysis of Penalty», στο D. Gar-

land και P. Young (επιμ.), *The Power to Punish: Contemporary Penalty and Social Analysis* (Λονδίνο 1983), 1-36.

7. Βλ., για παράδειγμα, V.A.C. Gatrell, *The Hanging Tree: Execution and the English People 1770-1868* (Οξφόρδη 1994), κεφ. 11.

8. Για το νομοθετικό και ιδεολογικό πλαίσιο του Εμφυλίου πολέμου βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Οψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα 1995)· Ρούσσος Κούνδουρος, *Η Ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκποτίσεις και τάξεις στην Ελλάδα* (Αθήνα 1978)· Κωνσταντίνος Τσουνκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου πολέμου», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (Αθήνα 1984), 561-594.

9. Για τις αλλαγές στις νοοτροπίες και τις πολιτισμικές πρακτικές στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου πολέμου, βλ. τις παρατηρήσεις της Ρίχη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950* (Αθήνα 1997), 144-153.

10. Το σενάριο περί «μη κανόνων» στην περίπτωση του ριζοσπαστικού αντικληρικαλισμού στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, αναπτύσσεται από τον Bruce Lincoln, «Revolutionary Exhumations in Spain, July 1936», *Comparative Studies in Society and History* 27, 1985, 241-260· βλ. και Julio de la Cueva, «Religious Persecution, Anticlerical Tradition and Revolution: On Atrocities Against the Clergy during the Spanish Civil War», *Journal of Contemporary History* 33 (3), 1998, 355-369.

11. Οι σημαντικότερες συνεισφορές υπήρξαν η πρωτοποριακή μελέτη των Georg Rusche και Otto Kirchheimer, *Punishment and Social Structure*, (Νέα Υόρκη 1939), αλλά και, μεταξύ άλλων, David J. Rothman, *The Discovery of the Asylum, Social Order and Disorder in the New Republic* (Βοστόνη 1971)· Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of Prison* (Λονδίνο 1991, πρώτη έκδοση, 1975)· Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750-1850* (Λονδίνο 1978)· David J. Rothman, *Conscience and Convenience. The Asylum and its Alternatives in Progressive America* (Βοστόνη 1980)· Dario Melossi και Massimo Pavarini, *The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System* (Λονδίνο 1981)· Michelle Perrot (επιμ.), *L'impossible prison* (Παρίσι 1980)· Robert Roth, *Pratiques pénitentiaires et théorie sociale. L'exemple de la prison de Genève, 1825-1862* (Γενεύη 1981)· Jacques Petit (επιμ.), *La prison, le bagne et l'histoire* (Γενεύη 1984).

12. Michelle Perrot, «Délinquance et système pénitentiaire en France au XIXe siècle», *Annales ESC* 30 (1), 1975, 67-91.

13. Για μια κριτική επισκόπηση της αναθεωρητικής βιβλιογραφίας για τις φυλακές, βλ. Stanley Cohen, *Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification* (Λονδίνο 1985), 13-30· Michael Ignatieff, «State, Civil Society and Total Institutions: A Critique of Recent Histories of Punishment», στο S. Cohen και A. Scull (επιμ.), *Social Control and the State*, (Οξφόρδη 1985), 75-105. Μια από τις λίγες ιστορικές μελέτες που εξετάζουν τους φυλακισμένους και την κουλτούρα τους είναι της Patricia O'Brien, *Correction ou châtiement. Histoire des prisons en France au XIX siècle* (Παρίσι 1988), η οποία εξετάζει και την κουλτούρα των φυλακισμένων.

14. Μεταξύ των εξαιρέσεων είναι George Rudé, *Protest and Punishment: The Story of the Social and Political Protesters Transported to Australia 1788-1868* (Οξφόρδη 1978) και Jean-Claude Vimont, *La prison politique en France. Génèse d'un mode d'incarcération spécifique XVIIIe-XXe siècles* (Παρίσι 1993) – μολονότι ο τίτλος του τελευταίου είναι κάπως παραπλανητικός επειδή ο συγγραφέας ασχολείται με τον 18ο και τον 19ο αιώνα.

15. Δύο βιβλία που εξετάζουν την εμπειρία των πολιτικών κρατουμένων όπως αυτή έχει αποτυπωθεί σε μαρτυρίες και αυτοβιογραφικά κείμενα είναι: Bernadette Morand, *Les écrits des prisonniers politiques* (Παρίσι 1976) και Barbara Harlow, *Barred: Women, Writing and Political Detention* (Αννόβερο και Λονδίνο 1992).

16. Βλ. τις απαντήσεις του Μισέλ Φουκώ στο «Table ronde du 20 Mai 1978», *L'impossible prison*, 4-56. Επίσης, Μισέλ Φουκώ, *Ο μεγάλος εγκλεισμός. Το πείραμα της ομάδας πληροφόρησης για τις φυλακές* (Αθήνα 1999), 71-90.

17. Εντούτοις, μετά απ' αυτή την παρατήρηση, στην ίδια σελίδα, θέτει επίσης ένα ρητορικό ερώτημα. «Παραμερίζονται οι παλιές κολαστικές "ανατομίες". Όμως, σημαίνει αυτό, άραγε, πως φτάσαμε στην εποχή μιας μη σωματικής τιμωρίας;» Foucault, *Discipline and Punish*, ελλ. μτφρ. Κ. Χατζηδήμου-Ι. Ράλλη, 133.

18. Στο ίδιο, 40-41.

19. Στο ίδιο, 227.

20. Η βιβλιογραφία της κριτικής, της συζήτησης και της επεξεργασίας των ιδεών του Φουκώ είναι τεράστια. Για τη φεμινιστική κριτική στον Φουκώ, βλ. Jana Sawicki, *Disciplining Foucault: Feminism, Power and the Body* (Νέα Υόρκη 1991) και της ίδιας, «Feminism, Foucault and "Subjects" of Power and Freedom», στο Jeremy Moss (επιμ.), *The Later Foucault* (Λονδίνο 1998), 93-107· I. Diamond και L. Quinby (επιμ.), *Feminism and Foucault: Reflections on Resistance* (Βοστώνη 1988) Από την υπόλοιπη βιβλιογραφία, ενδεικτικά μόνο, βλ. C. Jones και R. Porter (επιμ.), *Reassessing Foucault* (Λονδίνο 1994)· M. Gane (επιμ.), *Towards a Critique of Foucault* (Λονδίνο 1986)· L.H. Martin, H. Gutman και P.H. Hutton (επιμ.), *Technologies of the Self* (Λονδίνο 1988)· D.C. Hoy (επιμ.), *Foucault: A Critical Reader* (Λονδίνο 1986)· T.J. Armstrong (επιμ.), *Michel Foucault, Philosopher* (Νέα Υόρκη 1992)· H.L. Dreyfus και P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (Μπρόκτον 1982).

21. Michel Foucault, «The Subject and Power», στο Dreyfus και Rabinow, *Michel Foucault*, 208-226.

22. Gilles Deleuze, *Michel Foucault* (Λονδίνο 1988), 105-106.

23. Jane Flax, «Multiples: On the Contemporary Politics of Subjectivity», *Human Studies* 16, 1993, 33-49.

24. «Theorizing Subjectivity», στο J. Henriques, W. Hollway, C. Urwin, C. Venn και V. Walkerdine, *Changing the Subject. Psychology, Social Regulation and Subjectivity* (Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1984), 203-226.

25. Luisa Passerini, «Lacerations in the Memory: Women in the Italian Underground Organizations», στο Bert Klandermans και Donatella della Porta (επιμ.), *Social Movements and Violence: Participation in Underground Organizations* (Γκρόνινγκεν και Λονδίνο 1992), 161-212.

26. Λουίζα Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία* (Αθήνα 1998), 17.

27. Μεταφράζω τον όρο *unmaking* που χρησιμοποιεί η Elaine Scarry στη μελέτη της για τον σωματικό πόνο και τα βασανιστήρια. Βλ. Elaine Scarry, *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World* (Νέα Υόρκη 1985).

28. Μια παρόμοια προσέγγιση στην περίπτωση της μελέτης της διαμόρφωσης της εργατικής τάξης υιοθετεί ο William H. Sewell, Jr., «How Classes are Made: Critical Reflections on E.P. Thompson's Theory of Working-class Formation», στο Harvey J. Kaye και Keith McClellan (επιμ.), *E.P. Thompson. Critical Perspectives* (Καίμπριτζ 1990), 50-77.

29. Erving Goffman, *Άσυλα* (Αθήνα 1994), 78.

30. Roger Chartier, «The Chimera of the Origin: Archaeology, Cultural History and the French Revolution», στο Jan Goldstein (επιμ.), *Foucault and the Writing of History* (Οξφόρδη και Καίμπριτζ 1994), 167-186.

31. Σχολιάζοντας το «συγχρονικό» αφηγηματικό ύφος του E.P. Thompson, ο William H. Sewell Jr., επεσήμανε την ανάγκη του ιστορικού να «σταματήσει το χρόνο», «να εξαγάγει κάποιο μοτίβο, δομή ή σχέση από τη ροή των γεγονότων προκειμένου να το μελετήσει, να το κατηγοριοποιήσει, να το εξετάσει λεπτομερώς ή να το δομήσει στη σκέψη ή το κείμενο». Sewell, «How Classes are made», 58.

